

լեզուին ճոխութիւնները փնտռելու համար, իր գտած հարստութեանց մէկ մասը՝ որ քերականական գիտութեան կը պատշաճի՝ կարգի դրաւ, և քառասուն տարիի չափ աշխատելով՝ ինչպէս որ ինքն ալ իր յառաջաբանութեանը մէջ կը զրուցէ, յորդորեալ ի խնդրոյ բարեսիրտ ազգասիրաց մեր լեզուին նոր գանձ մը հրատարակեց իր աշխատասիրութիւնը կոչելով ՀԱՅԵՐԷՆ ՔԵՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ Ի ՊԵՏՍ ԶԱՐԴԱՑԵԼՈՑ:

Արոնք որ այս ընդարձակ Վերականութեանս ճաշակն առած են ասոր համառօտութենէն որ քանի մը տարի առաջ հրատարակուեցաւ Տարերք Վերականութեան անուամբ՝ ու քիչ ժամանակի մէջ կրկին տպագրութեան պատիւն ունեցաւ, այնպիսիք՝ տարակոյս չունինք՝ որ անձկանօք կը սպասէին այս մատենի տպագրութեանը. և պիտի տեսնեն հիմա որ իրենց փափաքը իրաւացի է եղեր, և այս բազմահմուտ Վերականութեամբ իրենց շատ տարակոյսներուն լուծմունքը պիտի գտնեն, և դուցէ քանի մը սխալմանց ալ ուղղութիւնը:

Իւելորդ կը սեպենք ճշմարիտ ազգասիրաց համար յորդոր աւելցնելու հոս տեղս՝ որ որչափ կարելի է ջանան տարածել այս նոր Վերականութիւնս ալ, որպէս զի բազմավաստակ մատենագրին աշխատութիւնը ազգին զարգացմանը անօգուտ չըլլայ՝ ցեցերու համար դիզած ըլլալով այսպիսի բազմագին գանձ մը: Եւ յայտնի ազգասէրք իրենց այն ջանքովը ոչ միայն գործակից կ'ըլլան և արդիւնակից բազմաշխատ Մատենագրին ջանիցը՝ ի զարգացումն ազգին, այլ և խրախոյս աւելի աշխուժով ազգին փառացը աշխատելու:

Եւս Վերականութեանս վերջը բազմահմուտ Մատենագիրը ճառ մըն ալ աւելցուցած է մեր ղ տառին հնչմանը վրայ մանաւանդ օտարազգի անուանց ու բառերու մէջ. և ոչ սակաւ հաստատուն ապացոյցներով կը հաստատէ թէ մեր լեզուին մէջ և տառին հնչմունքը երկուք է թանձր ու կակուղ. և կա-

կուղը մեր նախնիք վրան փշիկով մը թանձրէն կը զանազանէին. որ այն վրայի փշիկը ատեն անցնելով լին քով իջեր ու ղի ձև տուեր է փափուկ լին, և ետքինները ձևէն խաբուելով փափուկ հնչմանը տեղ թանձր ղի հնչում մտուցեր են:

Եւս որովհետեւ այսպիսի խնդիր մը իբրեւ երկրաչափականապաշտօնութիւն՝ անտարակուսելի կերպով հաստատել չըլլար, ներհակ կարծիք ունեցող ալ կայ՝ թէ այն ղը պիտի փափուկ ըլլայ և ազգային հնչումն աւել է այսպիսի ղին տեղ և հնչելը: Եւ այս կարծիքը ոչ ինչ ընդհատ հմտութեամբ անձին ճառով մը կը հաստատէ մեր Հ. Վաթրիէլ վարդապետն Եւս վաղուքի: Եւս ճառն ալ քիչ ատենէն առանձին կը տպագրենք, ազգային հմտութեանց ետեւէ եղողներու ոչ միայն զբօսանք մը տալով, հապանակ անոնց անաչառ դատաստանին յանձնելով այս դժուարին խնդիրը: Եւրկու պատկառելի հանձարներու ուսումնական ասպարիզին մէջ մենամարտութիւնը՝ պէտք է որ հանդիսականաց հետաքրքրութիւնը աւելի շարժէ:

Եւ երկու ճառերն ալ մեր Հայկական Ղեմարանին մէջ խօսուած ըլլալով, ըստ ժամանակին մեր ( ) րազրին մէջն ալ հրատարակելու չենք դանդաղիր, մեր ազգին բանասիրաց իղձը աւելի շուտ և ընդհանուր կերպով մը լեցնելու համար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Օշին Սպարապետ, ու իրեն գրած ոտանաւոր մէկ բողոքը:

Եւս զրականութեանը տեղեկութիւն ունեցողը դիւրաւ անդրադարձած կ'ըլլայ, որ մեր մատենագրութիւնը իսկզբունէ հետէ գրեթէ միշտ եկեղեցականաց ձեռօքը յառաջացեր, և արդի պայծառութեանն ալ հասած է:

Ի՞նչ բանիս պատճառներն ինչ որ աւելլելան, աս յայտնի է որ Բստուծոյ մասնաւոր նախախնամութեամբ կարծես ոչ երբեք ալ պակսեր են այնպիսի բարեացապարտ իշխաններ ու թագակալներ ալ՝ որ իրենց ջանքովն ու առատասիրտ ձեռնտուութեամբ ազգային մատենագրութեան մէջ մեծ արդիւնք ստացած են։ Բսոր համար է որ չենք կրնար Սարիբասայ մը, Խորենացոյ մը, Թարգմանչացն ու խել մը ուրիշ երանաշնորհ հարցն ու վարդապետաց անունները յիշելու և իրենց ոսկեղէն և օգտաշահ գրուածները կարգալու, առանց յիշելու միանգամայն Սաղարշակ մը, Սաւապուհ մը, Սահակ ասպետ մը, Սահան մը, Սերսէհ մը, Վագիկներ, Լեոնեանքն ու Հեթումեանք՝ որ անոնց անմահ գրիչները շարժեցին, ու ազգին այնչափ օգտիցն ու յառաջադիմութեանը մեծ պատճառն ու օգնականներն եղան։ Սէր Թողունք նաև այն ջանասէր ու սակաւագիւտ իշխաններն ալ՝ որ վերի ըսած արդեանցը վրայ աւելցուցին նաև իրենց հանձնարոյն գրաւոր ծնունդներն ալ, որով ազգային մատենագրութեւն քայլ մ'ալ աւելի յառաջ դիմելու փառաւոր պարծանքն ունեցած են, կենդանի յորդոր մը Թողով իրենց նախանձելի օրինակը ազգային պայազատացն ու իշխանացը սիրտը։ Բոնցմէ ոմանց գրուածքն, ոմանց ալ անունները շատ ծանօթ ըլլալուն, կ'ուզենք հոս աւելի քիչ ճանչցուած արդիւնաւոր իշխանի մը անունն ու արդիւնքը ազգայնոց ծանօթացընել։ Իսիկա է ( ) շին կամ Բշին Սանչոյ տէրը․ որ ( ) շին մարաջախտին քեռորդին էր ու մեր Հեթում պատմչին եղբայրը․ իր քաջ, հաւատարիմ, տիրասէր ու ազնիւ բնաւորութեամբը շատ սիրելի եղած էր Լեոն Բ Ռուբենեան թագաւորին, ուսկից ընդունեցաւ Սանչոյ բերդը՝ ի ժառանգութիւն (1277) ու հետզհետէ իր քաջութեցն ու միամիտ ծառայութեանցը համեմատ պատուոյ աստիճաններն ալ մեծնալով՝ Լեոնեանք (այսինքն արքունի մատակա

րար) ետքէն ալ զօրաց Վուսդստապլ (ընդհանուր սպարապետ) եղաւ։ Շատ անգամ հայրենեաց համար ինքզինքը վտանգի մէջ դրաւ, ու քիչ հոգւով մեծ յաղթութիւններ կատարելով՝ հայոց անունը թշնամեաց ու բարբարոսաց առջև պատկառելի ու երկիւղալի ըրաւ։ Սոյ ե ժողովին մէջ առաջին արժանաւոր անձանց մէկն ալ ինքն էր (1307)։ Բայց վերջապէս ցաւալի կերպով մը իր կեանքը կնքեց՝ Հեթում թագաւորահօր, Լեոն Դ-ն ու խել մը ուրիշ աւագ նախարարաց հետ, զոհ ըլլալով Պիլարդու թաթար զօրավարին նենգութեամբի դաւանացը, մահաւանդ թէ ազգակից եղբայր անլուր ու սոսկալի ամբարշտութեանը, որ Սայ ժողովին վճիռներուն չուզելով հնազանդիլ, ոչ միայն իրենց հոգւոր առաջնորդին դէմ զինեցան, այլ և թագաւորական իշխանութեանը դէմ իրենց թշնամութիւնը դարձընելով, որովհետեւ Հեթումու Լեոն Դ կ'ուզէին ժողովքին որոշած հրամանները ի գործ դնել, ուզեցին քստմնելի ու ահաւոր մատնութեամբ մը այլազգւոյ մը ձեռքովը վրէժնին թագաւորէն ու իրեն հաւատարիմ գանուող մեծ իշխաններէն հանել, որոնցմէ մէկն էր նաև ( ) շին սպարապետը։ Երանի թէ ինչպէս մեր հարցը առաքինի ու հայրենասէր գործքերը մեզի օրինակ ու գրգիռ պիտի ըլլան անոնց նմանելու, ասանկ ալ մեր առջիններուն վրայ տեսած պակասութիւններն ու ախտերը մեզի համար մէյմէկ խօսուն յորդորներ ըլլային իրենց նմանութենէն խորշելով՝ անոնց հայրենեաց տուած փնասներուն ու չարեացը մասնակից չըլլալու, թէ որ մեր հայրենասիրութիւնը պարզ բերնի ու շրթանց քանի մը սովորական դարձած խօսքերու վրայ կայացած չէ, ու չենք ուզեր միանգամայն որ մեր յաջորդներն ալ մեր վրայ նոյն ահաւոր դատաստանը ընեն՝ ինչ որ մենք հիմա իրաւամբք հայրենեաց մատնչացը ու ներքին թշնամեացը վրայ կ'ընենք, թշուառ անուններն առնէ՞ք մը պէս բերաննիս առնելով։

( ) Զնի գրաւորական հանձարոյն ճաշակ մը ըլլայ հետագայ ոտանաւոր նաւակը զոր գրեց առ Վրիգոր Է Մաւարդեցի կաթողիկոսը՝ երբոր հայրապետական աթոռը բազմեցաւ (1294) որուն սիրելի ու մտերիմ բարեկամն էր : Դատ աղուոր գրուած է , ոճը վայել

լուչ , ու շէնքին արուեստահիւս ճարտարութիւնը կը ցուցնէ մատենագրին կիրթ ախորժակը , ու միանգամայն ափսոսալ կու տայ՝ որ այսպիսի գրչի մը աւելի մեծ ու աւելի արժանաւոր վաստակները չենք կրցեր վայելել :

Թուրք Օշնի տեսան կանչոյ գրեալ ոտանաւոր չափմամբ առ Գրիգոր կարողիկոս Անաւարդեցի :

Առ Տէր Գրիգոր այրն Աստուծոյ , Եպիսկոպոս Անաւարդոյ  
Գրեցաւ նաւակիրս հոգաւոյ առ ի յՕշնի տեսաւրն կանչոյ :

Պարծանք իմ 'ի Վրիստոս , յուսոյ տեղի հոգւոյս նըւաստ ,  
Վշուխ պատկառելի փոխան գըլխոյն տըւեալ մեզ աստ ,  
Պետ վսեմական 'ի տանն տեառն ամէնըզաստ ,  
Հովիւ բանականացս , առնող հոգւոյ գայլոցն սաստ .  
Տընտես հաւատարիմ , պատուիրանացն կալ ըզգաստ ,  
Ի վերայ կալ ծառայից , սովեալ հոգւոց լինել նըպաստ .  
Բզխոցոտեալն որ 'ի դիւաց բառնալ յուսիդ իբր ըզգըրաստ ,  
Ի պանդոկ եկեղեցւոյ տալ սպեղանի զբանն պատրաստ .  
Հովուին ամենեցուն դու գաւազան երկաթի հաստ ,  
Իբրը գանթ բըրտի փըշըլ զապըստամբեալն որ գան 'ի դաստ .  
Ըստ խրատել իմաստութեամբ և 'ի չարէն պահել ուրաստ ,  
Սինչ 'ի վերինն ածել Սիոն և 'ի յերկնից մեծն առագաստ :  
Ըյսպիսի հռչակաւքանչ աստուածազգեաց Հայրապետիդ  
Սրբոյ Լուսաւորչին պատշաճաւոր երէց որդիդ ,  
Եւսի ըզգործն առբերելով , 'ւ ապա զանուն Հայրապետիդ ,  
Տեառն Վրիգորի Մաւարդոյ Վիտապետիդ ,  
ՅՕշնէ հնազանդ որդւոյ ընկալ զողջոյն իմ 'նդ նամակիդ ,  
Եւ համբոյր տիրաշօշափ և շնորհաբաշխ սրբոյ աջիդ .  
Սանաւանդ բուռն հարեալ զերկնագընաց գարշապարիդ .  
Եւ յերկիր խոնարհելով իբր 'Ետուծոյ՝ իւր հրեշտակիդ .  
Եւ մաղթեմ միշտ պահողին կալ ըստ կամաց բարէսըրտիդ ,  
Երտաքոյ կալ փորձութեան , երանութեան պարառողիդ ,  
Վըննել զորպիսութիւն քոյոյ հօտիս հովուապետիդ :  
Ես պահեալ կամ Երարչին սուրբ աղօթիւք բարեկամիդ  
Երտաքոյ պատահարաց որ 'ի բերման ժամանակիդ .  
Բայց և ես միշտ խնդրէի զորպիսութիւն կենաց Ա՛ւհիդ .  
Սարմնոյդ հարցանելով , ոչ երկնային մաքուր հոգիդ ,  
Օ՛ր չէ փոյթ հոգալոյ ըզհրեշտակաց գերազանցիդ ,  
Եւ ըզմարմնոյդ առողջութիւն , զի է ճշդեալ պահացողիդ ,  
Յաղօթից և 'ի պահոց , 'ի հսկելոյ ճգնաւորիդ ,  
Երկնչիմ գուցէ լինել ըզձեզ տըկար զառաքինիդ ,  
Օ որ յոյս իմ 'ի Վրիստոս 'ի գլուխըն քո սուրբ անդամիդ .  
Ենթորձ , անտըրտում ըզձեզ պահել զիւր արժանիդ .  
Ս'ի կալ ընդ գրուանաւ տըկարութեամբ՝ լուսոյ ջահիդ .  
Եւ յաշտանակ փառաց դնիլ , տալով մեզ լոյս պայծառ արփիդ :

Երդ մաղթեմ աղերսանօք իմ առ Վրդիստոս բարեխօսիդ  
 Եւնել զիս արժանի քոյին սրբոյ աջոյ գրծիդ .  
 Ինել և ինձ կըցորդ ուրախութեան ձեր համբաւիդ ,  
 Եւ յանձնեմ զիս պահելոյ բազկատարած սուրբ աղօթիդ :

Մատանի յղարկեաց Տէր Գրիգորի 'ի հետ բղթին և գրեաց այսպէս .

ՍԱՏԱՆԻՍ այս շնորհաւոր ձեզ 'ի հրաւեր հասցէ 'ի տէր  
 Ի գուշակ այս Պետութեան լինել Հայոց Հովիւ և Տէր .  
 Սկիւղ որ ման առեալ՝ ըզժողովուրդ քո ցուցանէր ,  
 Եւ ակնըդ պատուական ըզմաքրութիւնդ արտայայտէր :

#### ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Անգղիացոց խաղաղասէր բարքին ու իրենց  
 կատարարութեան կերպին վրայ կարևոր գի-  
 տելիքներ :

ՎԱԽԸՆԹԱՅ հատուածով ցրցու-  
 ցած ըլլալով ըստ բաւականին Մագդիա-  
 ցոց տէրութեան և իշխանութեան  
 խիստ շատ տեղ տարածուած ըլլալը ,  
 քիչ շատ ընթերցողաց հետաքրքրու-  
 թիւնը կրնայ շարժած ըլլալ իմանալու  
 թէ ինչպէս արդեօք այսպիսի ընդար-  
 ձակածաւալ տէրութիւն մը 1848<sup>ին</sup> գրե-  
 թէ համաշխարհական խռովութեան  
 ու յեղափոխութեան ատեն ամենեւին  
 այլայլութիւն մը չկրեց , և կրնանք ը-  
 սել թէ և ոչ ցնցումը զգաց աս քաղա-  
 քական երկրաշարժին : Եւ բանիս պատ-  
 ճառ երկու բան կրնանք դնել մէյմը  
 Ժողովրդեան բարքը ու վիճակը , մէյ-  
 մ'ալ պետութեան կառավարութեան  
 կերպը :

Մագդիացոց բարքը ըստ կարծեաց  
 շատերուն է հանդարտաբարոյ , քան  
 թէ շուտով բռնկող , երկայնամիտ ու  
 բանէ մը դիւրաւ չձանձրացող , խոհա-  
 կան և սրամիտ , շահասէր ու վաճառա-  
 շահ՝ այնչափ որ ամէն բան կը զոհէ իր  
 նիւթական օգտին համար . համբերելով  
 այնպիսի կառավարութեանց որ իր սկզբ-  
 բանցը դէմ ըլլայ . հետաքրքիր և ուրիշ-  
 ներուն փնտքէն օգուտ քաղող . ասոնց

վրայ ալ գալով շատ բանի մէջ պաղ ա-  
 րեամբ մտածել մը զիրենք հանդարտ  
 կը բռնէ . վասն զի շատ անգամ եղած  
 է՝ որ կառավարութեան ընդդիմութիւն  
 սկսած է խռովութեան խմորում մը բայց  
 գործադրութիւնը ուշացնելով բոլորո-  
 վին անցեր գացեր է . ինչպէս նաեւ  
 1848<sup>ին</sup> եւրոպական խռովութեան նոյն-  
 պիսի խմորում մը սկսաւ ու ինչուան  
 մէկ երկու միլիոն ստորագրութիւն ալ  
 Ժողովցիին կառավարութեան կերպը փո-  
 խելու համար , բայց աւելի խօսելու  
 զբաղելով թէ ուրիշ տէրութեանց վի-  
 ճակը ինչ պիտի ըլլայ , որով իրենց նոր  
 շահու դուռ մը բացուի , անոր համար  
 քիչ ատենի մէջ խորհուրդը ցրուեցաւ  
 ու ամէն մարդ խօսելով սկսաւ խօսելով  
 լմնցուց առանց իրարու գլուխ պատռե-  
 լու : Հոս միայն Մագդիացոց ան աղէկ  
 կամ գէշ յատկութիւնները յիշեցինք ,  
 որոնք կրնան ազդեցութիւն մը ունենալ  
 իրենց անայլայլակ խաղաղութեւն վրայ :  
 Իսինք դարձեալ Ժողովրդեան վիճակը .  
 վասն զի ինչպէս յայտնի է Մագդիացոց  
 ազգը ըստ պայմանի կենաց երկու կը  
 բաժնուի . մէյմը չափաւոր կամ խիստ  
 հարուստ , մէյմ'ալ աղքատ կամ թէ  
 ըսենք օրուան հացին կարօտ . աղքատը  
 թէպէտ և տժգոհ ալ ըլլայ տէրութե-  
 ընթացքին , բայց իր յետին աստիճանի  
 չքաւորութեանը համար և ոչ ճիկ մը  
 կրնայ հանել , որովհետեւ խռովութեան  
 հարկաւոր բանը ստակն ու հարստու-  
 թիւնն է . հարուստը և ոչ մտքէն կ'ան-